

Місце і роль сім'ї та родини у вихованні дітей: етнонародознавчий аспект

Place and Role of a Family in Educating Children: the Ethnological Aspect

The article emphasizes that the upbringing is a systematic and purposeful influence on a child, her/his mind, soul and body, which depends not only on the social and political structure of society, its internal and external needs, state building processes, but also on the national traits, outlook and culture of the nation. The author states that learning the experience how to revive and preserve the folk traditions of the family education makes it possible to foster the modern young generation as socially active, nationally conscious citizens, and worthy successors of their folk material and sacred values. The main focus is laid on a family as the initial center of the nation, society, state, and on parents as the main native educators of a child.

Keywords: family, relatives, education of a child, family education

Система сімейно-родинного виховання важлива у житті кожної людини. Саме тому Генеральна Асамблея ООН запровадила Міжнародний день сім'ї, родини, який відзначається щороку 15 травня в усіх країнах світу.

Кожний народ, створюючи власну виховну систему, звертається до спадщини минулого. За свою багатовікову історію український народ створив невичерпні скарби, які відповідають його характерним рисам, зокрема, виховання.

Вивчення досвіду відродження та збереження народних традицій сімейно-родинного виховання уможливорює виховання сучасного молодого покоління суспільно активними, національно свідомими громадянами, гідними спадкоємцями матеріальних і духовних цінностей свого народу.

Серед усіх геніальних здобутків людства одне з провідних місць посідає сім'я, родина („Без сім'ї нема щастя на землі”, „Від родини йде життя людини”).

Сім'я – це первинний осередок нації, суспільства, держави. Недарма кажуть, що коли міцна родина, той держава сильна. Від духовного здоров'я сім'ї залежить духовне благополуччя народу. Сім'я – могутній соціальний феномен, який найтісніше об'єднує людей на основі шлюбних і кривних взаємозв'язків. Сім'я завжди була найкращим колективним вихователем, носієм найвищих національних ідеалів.

Із сім'ї починається суспільне виховання. У сім'ї закладається коріння, з якого виростають потім гілки, квіти, плоди. Сім'я – це джерело, водами якого живиться повноводна річка держави. На моральному здоров'ї сім'ї будується педагогічна мудрість школи.

Здавна триває дискусія, що є важливішим у становленні особистості: сім'я чи суспільне виховання (дитячий садок, школа, інші освітні установи) Видатний педагог Ян Амос Коменський схилився на користь сім'ї і називав материнською школою ту послідовність і суму знань, яких набуває дитина з рук і вуст матері; уроки матері без перерви в розкладі, без вихідних і канікул. Погоджувався з ним і Йоганн-Генріх Песталоцці: „Сім'я є істинним органом виховання”.

Відомий психолог Олексій Леонтьєв виділив близьких дитині людей, до виховних впливів яких вона чутлива. Виявляється, що дитина в перші роки не сприймає зауважень, умовлянь, порад вихователя, сусідки, тітки інших, для неї авторитетне „Так мама сказала”, „Так звелів тато”.

Зазначимо, що родина – тепле слово, що зігріває кожного, дає надію і сподівання. Це та міцна фортеця, що захистить кожного. Кожна людина обов'язково повинна знати свій родовід: своє походження, своїх батьків, дідів і пращурів. Людина існує лише в роді, для роду і через рід.

Батьки – головні природні вихователі дитини. Головний чинник у формуванні особистості – це виховний клімат сім'ї. Рідна домівка – не тільки місце притулку, дах над головою, а й родинне вогнище, місце захисту від життєвих негараздів. Батьки є першим суспільним середовищем дитини, а родина – провідним інститутом соціалізації.

Через життя в сім'ї формується ставлення до людей, речей, самого себе, виробляються ідеали та цінності. Дитині мало просто того, щоб її любили, вона потребує підтримки на всіх періодах дитинства. Глибокий, постійний контакт з дитиною – необхідна умова виховання у будь-якому віці. Вислів „діти – дзеркало сім'ї” дуже точно передає зміст орієнтації дитини на сукупність духовних і моральних цінностей, які культивує сім'я.

Наші предки славили силу і міць, велич і красу родини, оспівували її високі моральні якості в піснях, прислів'ях, приказках: „Без сім'ї нема щастя на землі”, „Від родини йде життя людини”, „Свого роду не цурайся”.

У різні часи питання сім'ї та сімейного виховання були предметом досліджень філософів, педагогів, громадських діячів.

Психологічні та соціально-педагогічні дослідження дають підстави стверджувати, що сім'я посідає важливе місце серед чинників і соціальних груп, які впливають на формування особистості. Подібно до того, як дорослі проявляють себе, реалізують свої потреби, інтереси і прагнення в процесі соціальної практики, так і діти розвивають свої сили і можливості в умовах сімейного життя, і передусім через спілкування з рідними, перебуваючи певній системі сімейних відносин.

На підставі аналізу досліджень і публікацій можемо зазначити, що над проблемою родинного виховання дітей засобами етнопедагогіки працювали педагоги, етнографи, історики, письменники (Г. Ващенко, О. Вишневський, С. Гвоздекевич, М. Грушевський, О. Духнович, Б. Грінченко, В. Євтух, Н. Жмуд, О. Кісь, М. Левківський, В. Мосіяшенко, С. Русова, О. Овадюк, І. Огієнко, О. Партицький, Г. Сковорода, В. Сухомлинський, М. Стельмахович, Є. Сявавко та інші).

Відомий педагог, академік Академії педагогічних наук України Мирослав Стельмахович, який уперше в історико-педагогічній науці дослідив національну систему сімейного виховання в Україні, дав таке визначення сім'ї: „Сім'я – це життєдайний осередок, що приводить на світ Божий, плекає найвищу цінність людства – дітей, цвіт нації, майбутнє народу, завдяки яким кожен батько і мати мають реальну можливість повторити та продовжити себе у своїх потомках”. А „традиційна українська родина – перша школа любомудрості, національного виховання, світлиця моральних чеснот і благородних вчинків, плекальниця постановки рідної мови, народних звичаїв, традицій, свят, обрядів, символів, побутової й громадської культури”¹.

Виховання в народній педагогіці вчений розглядав як першу суспільну необхідність. Він зазначав, що одне з життєвих правил народної педагогіки стверджує: „Дитина – гість у нашому домі. З'явившись на світ, вона приходить в сім'ю років на двадцять, а потім починає жити своїм власним життям. Тому й виховання зводиться до того, щоб підготувати її до самостійного життя”².

Як справедливо зауважує дослідник Ольга Овадюк,

етнопедагогічна спадщина українців багата й різноманітна. Виховний потенціал невичерпний. У ньому втілені погляди наших предків на родинне щастя, ставлення до батьків і до дітей. Тому вона цілком заслуговує на всебічне вивчення і використання у сучасному навчально-виховному процесі³.

1 М. Стельмахович, *Українська родинна педагогіка: навчальний посібник*, Київ ІСДО 1996, с. 288.

2 *Idem*, *Вибрані педагогічні твори*, Т. 2, *Українська етнопедагогіка*, ред. А. Калуської, Івано-Франківськ – Коломия 2012, с. 121–353.

3 *Енциклопедія батьківська: посібник з сімейного виховання*, авторський колектив за

Йдучи за народними традиціями, філософ, педагог Григорій Сковорода також на перше місце ставить роль батьків у вихованні дітей. Якщо батьки не виконують своїх обов'язків перед дітьми, то стають винуватцями всіх їхніх бід. Народ свято шанує взаємні обов'язки батьків і дітей, непримиренно ставиться до тих, хто уникає цих обов'язків: „Добрі діти на ноги поставлять, а лихі і з ніг звалять”, „Коли дитини не научиш в пелюшках, то не научиш в подушках”, „Пусти дітей по волі, а сам будеш у неволі”.

У дусі народної мудрості Григорій Сковорода пропонує виховувати у дітей „помірність бажань, вважаючи, що надмірність породжує пересиченість – нудьгу, нудьга ж – душевний смуток, а хто хворіє на це, того не можна назвати здоровим”⁴.

Етнограф, педагог Омелян Партицький стверджував, що родинне виховання, як одна з важливих складових виховного ідеалу української молоді, досягає свого повного довершення тоді, коли здійснюється у нерозривній єдності з педагогічним впливом школи та громадськості. Родина та школа – природні союзники, дві могутні сили виховання; виховна робота школи з формування розуму і серця дитини проводиться на фундаменті, закладеному у сім'ї та родині.

Формуючи основи виховного ідеалу молодого покоління, педагог спирався на родинно-сімейне виховання як важливий чинник становлення і розвитку інтелектуально-духовного світу дитини, формування її рис характеру, національної свідомості. Це засвідчують його праці Листи о вихованню домашнім, Гадки про виховання домашнє.

Добре виховати своїх дітей – не тільки найголовніший моральний, а й конституційний обов'язок кожного батька та кожної матері. За виховання своїх синів і дочок вони відповідають перед суспільством.

Суть народної педагогіки передав Антон Макаренко, який писав про виховання дітей це найважливіша галузь життя. Діти це майбутні громадяни країни а також громадяни світу. Вони творитимуть історію. Діти це майбутні батьки й матері, які будуть вихователями своїх дітей. Діти це також наша старість. Правильне виховання означає нашу щасливу старість, погане виховання це наше майбутнє горе, наші сльози, наша провина перед іншими людьми та перед усією країною.

Виховання дитини – це системний і цілеспрямований вплив на неї, її розум, душу і тіло, який залежить не тільки від суспільно-політичного устрою

загальною редакцією Є.І. Коваленко, С.В. Кириленко, Київ 2008, с. 6–7.

4 М. Ярмаченко, Н. Калиниченко, *Питання освіти та виховання у творчій спадщині Г. Сковороди*, „Початкова школа” 1995, № 12, с. 4–6.

суспільства, його внутрішніх і зовнішніх потреб, державотворчих процесів, а й від національних особливостей, світогляду та культури нації.

У реалізації мети національного виховання відомий український педагог Григорій Ващенко на перше місце поставив родину, вважаючи, що батьки повинні прищеплювати дітям національні почуття, формувати в них національний ідеал, тобто „те середовище, що створив народ у розумінні властивостей людської особистості”.⁵

Видатний науковець сучасності Ольга Сухомлинська визначає етнопедагогічні засоби як вид діяльності, явище чи предмет, які можуть впливати у виховному напрямі. Серед них називає такі природні засоби виховання: слово, фольклор, авторитет батьків, праця, традиції, обряди, релігія, свята, громадська думка, духовно-моральний клімат сім’ї, ігри, іграшки та ін.⁶

Сім’я – найбільша вихователька молодого покоління, невтомна плекальниця високої духовності та гуманізму, національного духу, характеру, свідомості, психології і патріотизму.

Сьогодні в умовах відродження духовної національної культури ми повертаємося до традиційного статусу української родини.

Статус родини: непорушний авторитет, шлюбна родинна вірність, любов до дітей, родини, відданість справі їхнього виховання, дотримання народних чеснот, норм християнської моралі, піклування дітей про батьків.

Український народ намагався протягом віків по-своєму осмислити і визначити ознаки сім’ї. Ознаки сім’ї: вільність і рівноправність членів сім’ї, любов, обов’язок, взаємодопомога, доброта, дружба, працелюбність, тактовність, свідомість, розум та злагода у розв’язанні сімейних проблем, розуміння головного завдання – виховання дітей.

Функції сім’ї надзвичайно благородні й різноманітні:

- відтворення і продовження роду людського;
- організація домашнього господарства і побуту;
- забезпечення і передавання новим поколінням матеріальних, духовних цінностей, життєвого досвіду, трудових умінь і навичок;
- підготовка молоді до сімейного життя, виховання дітей.

Найважливіша функція – виховання дітей. Це велика і складна функція. Народ каже: „Дітей годувать – свій вік коротать”, „Малі діти – малий клопіт, великі діти – великий клопіт”, „Умів дитину народити, умій і виховати”, „Не той батько, що породив, а той що до ума довів”.

5 Г. Ващенко, *Виховний ідеал*, Т.1, Полтава 1994, с. 191.

6 В. Сухомлинський, *Батьківська педагогіка*, „Радянська школа” 1978, с. 21.

Батьківська (родинна) педагогіка є серцевиною народної виховної практики. Це перевірений віками досвід національного виховання дітей в умовах сім'ї, родини.

Родинне виховання є могутнім джерелом народного світогляду, національного духу, моральності, трудового гарту, громадського змушнення. Родина – це природний осередок найглибших людських почуттів.

Народ здавна визнає очевидну істину: батьки – головні природні вихователі. Найбільший виховний вплив на дітей має створений батьками уклад, спосіб життя родини, всіх її членів, їхній приклад як трудівників і громадян.

Перебуваючи у родинному колі, дитина є не лише предметом виховання, а й одночасно суб'єктом шанобливого ставлення молодого покоління до старшого. Тому великий виховний вплив на особистість дитини мають морально-психологічний клімат, теплі, дружні стосунки між членами родини, атмосфера взаємоповаги, турботи і любові („Сім'я без любові – то дерево без коріння”, „Як не ладиться, то й у печі не горить”, „Горе тому, в кого нема ладу”).

Батьки невтомно піклуються про своїх дітей, доглядають їх, обороняють, пестять, виявляючи до них свою любов і ласку („У кого ненька, у того голівка гладенька”, „Хто маму має, той горя не знає”).

Вони вчать дитину рідної мови, норм поведінки, дбають про її фізичне й моральне здоров'я, розумовий розвиток. Дитина від батьків засвоює такі поняття, як гідність, честь, людяність.

Для наших предків виховання було святим обов'язком батьків. Згідно з нормами народної і християнської моралі батьки відповідали перед власною совістю, Богом і народом за долю, вихованість, моральну зрілість своїх дітей. Дбаючи про їхнє майбутнє, вони усвідомлювали, що передумовою успішного виховання є духовний зв'язок між поколіннями, тому ревно плекали в родинному середовищі такі моральні чесноти, як повага до старших, милосердя, щирість, працьовитість, багатство духу.

Народна практика родинного виховання будується так, щоб застерегти дитину від морального лицемірства, привчати її до моральної стійкості, не допускати порушень норм поведінки не тільки в присутності батьків, а й наодинці, тобто бути чесним перед самим собою, принциповим і твердим в оцінці себе у взаєминах з іншими, непримиренним не тільки до чужих, а й до власних недоліків і слабкостей. У народі кажуть: „Не копай іншому ями, бо сам упадеш”, „Хитрощами довго не проживеш”, „Бережи честь змолоду”, „Стид хоч і не дим, а очі виїсть”, „Чесному всюди честь, хоч і під лавою”.

Надаючи великого значення дисципліні, народна педагогіка акцентує, що дисципліна в сім'ї створюється не погрозами й бійкою, а родинною атмосферою, порядком у домі („Дисципліна міцніше не бійкою, а родинною спілкою”).

Родинне виховання дітей відбувається у контексті життя й потреб сім'ї. Провідними виховними засобами є поведінка і вчинки батьків, рідна (материнська) мова, праця, родинно-побутова культура, звичаї, традиції, народні вірування, свята, обряди, фольклор тощо.

Найкращими і незамінними вихователями є матір і батько. В народній педагогіці їм відводиться головна роль. У мовному спілкуванні слова батько і мати вимовляються шанобливо й поважно. Діти на знак глибокої поваги за народною традицією звертаються до матері й батька через ввічливу форму „Ви”.

Традиційна мораль в народі ґрунтувалась на авторитеті слова, його високій місії і незаперечності. Пріоритет належав главі сім'ї – батькові. Його слово було не тільки законом, воно навчало, об'єднувало й утверджувало моральні принципи („Хоч батько і скупий на слово, але воно є законом”).

Батько формує в дітей фізичні та вольові якості (витривалість, дисциплінованість, працелюбство). Йому належить провідна роль в організації сімейного господарства, вирішенні різних аспектів життєдіяльності („Шануй батька та Бога – буде тобі всюди дорога”, „Як батька покинеш, так і сам загинеш”).

Рід людський продовжується завдяки матері, яка не лише народжує дитину, а й вигодовує, ставить на ноги, її роль у родинному вихованні є неперевершеною. Основна її місія – виховання в дітей людяності, милосердя, терпимості, доброзичливості.

Діти і в дорослому віці керуються материнськими настановами, результати материнського виховання залишають у дитини глибокий слід на все життя („Матір не купити, не заслужити”, „Найсвятіше й найпрекрасніше в житті людини – мати... Бережіть своїх матерів”, „Дітки плачуть, а в матері серце болить”). „Людина в своєму моральному розвитку стає такою, яка в неї мати” – зазначав Василь Сухомлинський.

Щоб гармонійно виховати дітей, батьки, дотримуючись норм народної педагогіки, в собі повинні розвивати добродійні цінності, власними вчинками формувати те, що хотіли б бачити у своїх дітях. Очевидною є педагогічна істинна: ніщо так глибоко не переконує, як особистий приклад батьків та стиль взаємин між членами родини. Адже не дарма в народі по батьках судили про дітей: „Який куц, така хворостина, який батько, така й дитина”, „Яблуко від яблунки далеко не котиться”, „Яка хата – такий тин, який батько – такий син”.

Важливе значення для забезпечення сімейної злагоди і домашнього затишку в українських родин мав звичай прощати один одному образи напередодні великих християнських свят. Батько і мати подавали дітям приклад чистоти відносин, взаємної любові й поваги до старших членів родини. „Без батьківської мудрості нема виховуючої сили сім'ї”, – наголошував Василь Сухомлинський. „Шануй батька твого і матір твою, і благо тобі буде, і довговічний ти будеш на землі”, – написано в Євангелії.

За добрими народними традиціями активними вихователями в сім'ї є бабуся, дідусь, сестри і брати. Старший брат чи сестра мали повагу молодших. Стосунки між братами та сестрами акумулюють високу культуру людських взаємин. Недаремно в народі існує думка, що діти дітей виховують. Українська народна педагогіка обстоює гармонійні стосунки між ними: „Сини й дочки одного дерева листочки”, „Свій своєму не ворог”, „Як брат брату не допоможе, то що вже чужі люди!”.

Активно формують у поведінці дітей шанобливе ставлення до дідусів і бабусь українські родинні звичаї, за якими, наприклад, найпочесніше місце за столом відводиться бабусі і дідусеві. В українському родинознавстві чуйне, уважне ставлення до людей похилого віку розглядається як одна з найхарактерніших ознак людяності. Визначальним чинником її формування в сім'ї є повага, сердечна турбота про дідуса й бабусю.

В основі традиційного родинного виховання лежить праця. Вже народження дитини сприймалося як поява майбутнього трудівника.

За давнім звичаєм батьки намагалися передати в спадок своїм дітям знання й досвід виготовлення предметів ужиткового мистецтва, вчили відчувати й розуміти красу праці. Головне в трудовому вихованні – розвинути в дітей свідоме ставлення до праці, нетерпимість до ледарства, байдидування.

Василь Сухомлинський вважав спільну трудову діяльність батьків і дітей основою успішного виховання та одвічною традицією родинної педагогіки.

Найкраща батьківська спадщина – це добре виховані діти. В основу української сімейної педагогіки закладено прагнення зробити дітей щасливими. Про це має пам'ятати кожний, кого називають батьком, матір'ю, учителем, вихователем. Виховання дітей – не лише особиста справа батьків, а їхній громадянський обов'язок.

Отже, можемо підсумувати, що в умовах відродження духовної національної культури ми повертаємося до традиційного статусу української родини як непорушного авторитету, акцентуємо на ролі сім'ї, найважливішою функцією якої є виховання дітей. Бо найкращими і незамінними вихователями є матір і батько. Щоб гармонійно виховати дітей, батьки, дотримуючись норм народної педагогіки, в собі повинні розвивати добродійні цінності, власними вчинками формувати те, що хотіли б бачити у своїх дітях. Найкраща батьківська спадщина – це добре виховані діти, виховання дітей – не лише особиста справа батьків, а їхній громадянський обов'язок.

Література

- Ващенко Г., Виховний ідеал, Т.1, Полтава 1994.
- Енциклопедія батьківська: посібник з сімейного виховання, ред. Є.І. Коваленко, С.В. Кириленко, Київ 2008.
- Стельмахович М., *Вибрані педагогічні твори*, Т. 2, *Українська етнопедagogіка*, ред. А. Калуської, Івано-Франківськ – Коломия 2012.
- Стельмахович М., *Українська родинна педагогіка: навчальний посібник*, Київ 1996.
- Сухомлинський В., *Батьківська педагогіка*, „Радянська школа” 1978.
- Ярмаченко М., Калиниченко Н., *Питання освіти та виховання у творчій спадщині Г. Сковороди*, „Початкова школа” 1995, № 12.